

Iva Lukežić

PRILOG RASPRAVI O GENEZI HRVATSKIH NARJEČJA

dr. Iva Lukežić, Pedagoški fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak, Ur.: 26. studenog 1996.

UDK 808.62(091)-087

U članku se ističu aktualna pitanja hrvatske dijalektologije, i u vezi s tim potreba ponovnoga čitanja i razrade dosadašnjih teorijskih dosega hrvatske lingvistike. Podrobnije se razrađuje, produbljuje i dodatno argumentira Brozovićeve teza o predmigracijskome formiranju triju hrvatskih narječja.

Zadatci hrvatske dijalektologije danas

Hrvatski su jezikoslovci danas suočeni s neodgodivom zadaćom da hrvatski jezik definiraju njime samim, odnosno onime što u njemu jest i da ga u zajednici svjetskih jezika argumentirano predstave i prikažu kao zasebnu lingvističku individualnost. Pri tome se suočavaju sa sasvim konkretnim problemima koji proizlaze iz dosadašnjih teorijskih interpretacija po kojima je hrvatski jezik dio hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga (i eventualno: hrvatskoga ili srpskoga) dijasistema. Nerijetko su pri tome zatečeni i smeteni činjenicom da se u svojim aktualnim i akutnim potrebama ne mogu pozvati na prethodne radove zbog drugačijih polazišta pri interpretaciji jezika. U ponekim su pak starijim radovima uporišta za današnje interpretacije već definirana, ali su zakrivena dodatnim interpretacijama kao svojevrsnim dugom vremenu u kojem je djelo nastalo, a što pri ponovnome čitanju valja odljuštiti da bi uporište postalo vidljivim.

Goruća se pitanja interpretacija pa i reinterpretacija osobito više ne mogu odgađati na visokoškolskoj nastavi kroatistike gdje hrvatski jezik i na razini književnoga jezika i na razini organskih idioma valja interpretirati kao složeni komunikacijski sustav koji su Hrvati tijekom svoje povijesti razvili za svoju međusobnu komunikaciju, odnosno: hrvatskim se jezikom valja definirati svaki idiom

kojim su međusobno komunicirali i kojim komuniciraju Hrvati. S takvoga se polazišta i na razini organskih idioma, u dijalektologiji, hrvatski jezik definira kao složeni jezični ustroj s tri sastavnice apstraktnoga ranga narječja, svakom sastavljenom od određena broja sastavnica nižega apstraktnoga ranga dijalekata, te je po toj tronarječnoj formuli hrvatski jezik unikatan u svijetu svjetskih jezika.

No u primjeni se toga polazišta pri interpretaciji dijalekatskih sastavnica hrvatskih narječja hrvatski dijalektolozi suočavaju s teškoćama koje im je u naslijeđe ostavila dosadašnja srpskohrvatska/hrvatskosrpska dijalektologija, osobito onaj njezin dio koji se tiče štokavskoga narječja, što je i bilo najčvršćom interpretativnom spojnicom pri određenju dvaju jezika - hrvatskoga jezika i srpskoga jezika - kao jednoga (makar i dvokračnoga) hibridnoga jezičnoga dijasistema, što je opravdavalo i njegov hibridni dvočlani naziv. Podrazumijevala je takva interpretacija da su čakavsko i kajkavsko narječje hrvatska narječja a štokavsko narječje da je zajedničko objema granama dvojezika, odnosno da je i hrvatsko i srpsko. Danas, kad se po svim odrednicama koje se primjenjuju za svjetske jezike, i hrvatski jezik i srpski jezik interpretiraju kao dva zasebna jezika, i na dijalektološkome se planu utvrđuje da su sastavnice hrvatskoga jezika tri međusobno opozitna podsustava apstraktnoga ranga narječja, svaka strukturirana od određenoga broja sastavnica nižega apstraktnoga ranga dijalekata, štokavština se definira kao treće hrvatsko narječje¹, i utvrđuju se njegove sastavnice nižega apstraktnoga ranga dijalekata. Hrvatskim dijalektolozima je taj posao ponajprije obaviti ovdje u Hrvatskoj i potom ga predočiti svjetskoj znanstvenoj zajednici da bi ona na temelju valjane argumentacije definitivno izmijenila svoj odnos prema našem jeziku, i u svekolikoj komunikacijskoj praksi, i na visokoškolskim studijima izvan Hrvatske.

Postojeći nam dijalektološki radovi i dijalektološke karte s dosadašnjim klasifikacijama u tome poslu ne mogu biti pouzdani vodiči pa u mnogome valja kretati od početka. Osobito želimo li odrediti koji su to organski dijalekti štokavskoga narječja - dakle hrvatskoga jezika, jezika Hrvata.

Samo dva štokavska dijalekta ni u dosadašnjoj literaturi nisu sporna. Bez ikakve se dvojbe prema dosadašnjoj literaturi može utvrditi da su sastavnice štokavskoga narječja **slavonski dijalekt** i **ikavski dijalekt**² Hrvata u Hrvatskoj i izvan nje.

Spornih je znatno više.

1. Srpski jezik na razini organskih idioma nema opozitnih sastavnica apstraktnoga ranga narječja (ili možda ima dvije, ako se torlački idiom stavi u opoziciju prema ostalim srpskim organskim idiomima, što je problem koji se treba razriješiti unutar dijalektologije toga jezika), nego su mu organske sastavnice nižega ranga dijalekata. Štokavština po tome nije istoga hijerarhijskoga ranga u hrvatskome jeziku i u srpskome jeziku.

2. Upitni su samo termini kojima se u literaturi imenuje taj dijalekt: *mlađi ikavski* (jer nije u opoziciji sa *starijim* ni *starim ikavskim*, koji ne postoje) i *zapadni ikavski* (jer nema opozicije u *istočnom ikavskom* ili kojem drugom ikavskom, jer takvi ne postoje).

Jedan je dio hrvatskih štokavskih dijalekata u dosadašnjoj literaturi priključen dijalektima srpskoga jezika, što se vidi već i u njihovu nazivu, iako se iz radova ili iz konteksta može razabrati, a pokatkad se to izričito i kazuje, da njima govore upravo Hrvati. Takav je slučaj s **dubrovačkim dijalektom**, koji se klasificira kao poddijalekt istočnohercegovačkoga dijalekta, s govovima **iločke skupine** (govovima Iloka, Tovarnika, Šarengrada, Bapske i drugih mjesta u iločkome kutu) koji se i na najnovijim dijalektološkim kartama (1988.) prikazuju dijelom vojvođansko-šumadijskoga dijalekta. Danas je posve nejasan status i **istočnobosanskoga dijalekta** kojim govore Hrvati Kiseljaka, Kreševa, Fojnice, Kraljeve Sutjeske i drugih mjesta, te Hrvati u tuzlanskoj regiji, ali kojim, prema literaturi, govore i Srbi i Muslimani (danas: Bošnjaci). Izdvojen su problem nepoznanice poput štokavskih govora Hrvata na području zapadne Slavonije, Banovine, Korduna, Like, sjevernoga dijela Dalmatinske zagore - sve prostora s, prije domovinskoga rata, ponegdje većinskim a pogdjegdje znatno zastupljenim srpskim stanovništvom - koji su istraživani i tretirani kao govori Srba, i klasificirani kao dijaspore istočnohercegovačkoga dijalekta. Implicira se na taj način: ili da Hrvati, na tim prostorima starinačko stanovništvo, ni njihov jezik tu uopće nisu bitni, i/ili da se jezični tip kojim govore ne drži dijelom hrvatskoga nego srpskoga jezika. Krajnje konzekvencije takva prividno nedužna, lingvističkoga tretmana, a u biti ideološkoga i političkoga stava, pokazale su se u pravom i punom svjetlu čim je postalo jasno da Hrvati kreću putem državnoga i političkoga osamostaljenja, a osobito dramatično od 1991. godine: konzekvencije su upravo ono što je zadesilo Hrvate na prostorima gdje se govorilo štokavštinom, u dijalekatskoj klasifikaciji sustavno pripisivanoj srpskomu dijelu hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga jezičnoga dijastema.

Veliki su, važni i opsežni zadatci pred hrvatskim dijalektolozima u dijelu koji se odnosi na štokavsko narječje. Prije svega treba zaokružiti i točno odrediti korpus idioma koji pripada štokavskome narječju, dakle hrvatskomu jeziku. Sve sporno tretirane i klasificirane štokavske organske idiome kojima se u međusobnoj komunikaciji služe Hrvati valja pomno ispitati i istražiti, te ih, bez obzira na dobivenu sliku (sličnosti i podudarnosti s nehrvatskim idiomima), klasificirati unutar dijalekata štokavskoga narječja³. U pitanju geneze, odnosno prirodnoga konstituiranja dubrovačkoga dijalekta - jednako kao i u pitanju geneze ostalih današnjih triju narječja hrvatskoga jezika u predmigracijskome razdoblju - valja se uteći ponovnome čitanju radova hrvatskih lingvista koji su se bavili genezom prajezičnoga i starojezičnoga razdoblja. Osobito valja ponovno pomnije pročitati radove Dalibora Brozovića iz ranih sedamdesetih godina u kojima rekonstruira predmigracijski jezični mozaik na ovim prostorima, te definira narječja i štokavske dijalekte.

3. Po prilici onako kako sam to učinila s iločkom skupinom govora (I. Lukežić: *Polazišta i teze za opis iločke skupine govora*, Hercigonjin zbornik, Croatica, sv. 42/43/44, Zagreb 1996., s. 213.-236.

Hrvatski jezikoslovci o genezi jezičnih skupina do dijalekata i narječja

Hrvatski su lingvisti, primjerice: Zvonimir Junković⁴ i Milan Moguš⁵, određujući komunikacijske sustave koji su se po doseljenju Slavena razvili iz zapadnoga južnoslavenskoga prajezika (ZJP), utvrdili četiri dijalekatske skupine i nazvali ih prema njihovu geografskome razmještaju po dolasku na prostore jugoistočne Europe, Mediterana i Balkanskoga poluotoka: *alpskom (Al)*, *panonskom (Pa)*, *primorskom (Pr)* i *dinarsko-raškom (DR)* skupinom. One su se po dolasku uglavnom jezično razlikovale tek u stanovitim pojedinostima (primjerice, po rezultatu jotacije dentala u primarnim skupinama /*tj/i /*dj/, te /*ktj/i /*gdj/).

U prvome povijesno-jezičnome razdoblju (od doseljenja do sredine 11. stoljeća), kad se iz naslijeđenoga praslavenskoga sustava eliminiraju praslavenske fonološke jedinice: /q/, /y/, /e/, te artikulacijske razlike između poluglasova /b/ i /b/), ZJP se dodatno diferencira prema načinu eliminacije ovih naslijeđenih jezičnih jedinica. To je razlogom da su se iz *Al* skupine razvili u tome razdoblju slovenski dijalekti, iz *Pa* kajkavski dijalekti, iz *Pr* čakavski dijalekti, a *DR* se skupina razdvojila na dva razvojna pravca: iz *D* (dinarskoga ogranka) razvila se zapadna skupina štokavskih dijalekata, a iz *R* (raškoga ogranka) istočna skupina štokavskih dijalekata i predtorlački dijalekti.

Dalibor Brozović je u nekoliko svojih kapitalnih radova od početka sedamdesetih godina radi utvrđenja početka suvremenoga hrvatskoga (a s tim u vezi i srpskoga) standardnoga jezika skicirao dijalekatsku i narječnu sliku predmigracijskoga razdoblja do konca 15. stoljeća, i postmigracijskoga razdoblja nakon turskih provala⁶. On drži da su se već na početku predmigracijskoga razdoblja po bližoj srodnosti u eliminaciji naslijeđenih praslavenskih jezičnih jedinica bliže grupirali kajkavski, čakavski i zapadni štokavski dijalekti koji su potekli iz dinarskoga ogranka *DR* skupine, i na taj se način odvojili od istočnih štokavskih i predtorlačkih dijalekata poteklih iz raškoga ogranka *DR* skupine.

Prema Daliboru Brozoviću dijalekte u skupinama *Pa*, *Pr*, *D* (zapadnoštokavske) s jedne, i dijalekte *R*, *T* (istočnoštokavske i predtorlačke) s druge strane već početkom drugoga razdoblja nakon doseljenja (od sredine 11. ili početka 12. stoljeća do pod konac 14. stoljeća) u kojemu se eliminiraju preostale naslijeđene praslavenske fonološke jedinice: /e/ (<ě/), /ð/ (<b, b), a pri kraju toga razdoblja ili nešto kasnije i /j/, dijeli »mala ali važna razlika« u vokalskim sustavima, koja svjedoči o tome da je u tim dvjema skupinama u prethodnoj fazi (od 6. do 11. stoljeća) na različit način

4. »Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta«, Rad JAZU, knj. 363. Zagreb 1972.

5. »Fonološki razvoj hrvatskoga jezika«, Zagreb 1971; »Čakavsko narječje, fonologija«, Zagreb 1977.

6. Primjerice: »O početku hrvatskoga jezičnoga standarda«, Kritika, III/1970., knj. br. 10, str. 21-42. (rad je uvršten i u knjigu »Standardni jezik«); »O makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije«, Makarski zbornik, 1971, s. 381-405.

eliminiran dio praslavenskoga jezičnoga naslijeđa. Ta se, dakle, »mala ali važna razlika« odnosi na dva različita tipa jezičnih ustroja, pa pripada genetskim razlikama.

1. Vokalski sustavi

Vokalski sustav I. (Pa+Pr+D) skupine i vokalski sustav II. (R+T) skupine različiti su po broju jedinica i po odnosima među njima.

Vokalski sustav kajkavskih, čakavskih i zapadnoštokavskih dijalekata je početkom drugoga razdoblja proporcionalan i sastoji se od 9 vokalskih jedinica, a vokalski sustav istočnoštokavskih i predtorlačkih dijalekata je neproporcionalan, s 8 jedinica. Ta se razlika može predočiti shemom:

I. sustav			II. sustav		
čakavski, kajkavski, zapadnoštokavski			istočnoštokavski i predtorlački		
(Pa+Pr+D)			(R+T)		
(proporcionalan)			(neproporcionalan)		
i		u	i		u
	a			a	
ɛ		ɔ	ɛ		
e	o		e	o	
	a			a	
	+ /r/, /l/			+ /r/, /l/	

1.1. Starojezične vokalske jedinice i njihovi refleksi

Polarizacija se na dvije skupine može potkrijepiti:

- refleksom jedinice /ɔ/ koja je eliminirana u prvome razdoblju, ali i
- refleksima jedinica /a/, /ɛ/, /l/, /r/, koje su eliminirane u drugome razdoblju, a koji se svi mogu podvesti pod dva različita pravila: jedno za I. (Pa+Pr+D) skupinu, a drugo za II. (R+T) skupinu.

1.1.1. Refleks stražnjega nazala

U I. je skupini (Pa+Pr+D) deveta jedinica fonem /ɔ/ (< /q/), opozit fonemu /ɛ/ (< /ě/), koji uz /a/ (< /b/, /b/) u to vrijeme postoji u obje skupine.

Postojanje /ɔ/ (< /q/), u to vrijeme upravo na tome mjestu artikulacijskoga trokuta u I. sustavu (Pa+Pr+D) objašnjava polarizaciju, odnosno različit refleks praslavenskoga stražnjojezičnoga nazala u narječjima i dijalektima poteklima iz I. skupine, u kojima se na mjestu te jedinice javlja nekoliko refleksa: ili najzatvoreniji

vokal /u/ (u štokavskome narječju, na najvećem dijelu čakavskoga i dijelovima kajkavskoga narječja; *Asg. rǫkǫ> ruku*), ili središnji vokal /o/ (u pretežitu dijelu kajkavskoga narječja; *Asg. roko*, te u središnjoistarskim ekavskim čakavskim govorima bilo u svim; *Asg. roka/ruoko*, bilo u kategorijalno uvjetovanim položajima: *Asg. ruko*), ili u vokal /a/ (u gornjomiranskome i buzetskome dijalektu čakavskoga narječja; *Asg. raka/ruaka*)⁷. Trojaki refleksi u rasponu od /a/, /o/ i /u/ posredno svjedoče o tome da je u početnoj fazi prahrvatskoga jezika stražnji nazal imao istu oscilirajuću artikulaciju duž čitave stražnje vokalske kosine kakvu je imao jat duž čitave prednje vokalske kosine, odnosno: da su te dvije jedinice bile i artikulacijski parnjaci. Zbog toga je i bilo moguće nastavljanje toga korelacijskoga odnosa i na kraju prahrvatskoga i u početku starohrvatskoga razdoblja, gdje su parnjaci jat (/e/) s artikulacijom suženom na prostor između srednjega i visokoga prednjega vokala) i stražnji nazal (/o/) s artikulacijom suženom na prostor između srednjega i visokoga stražnjega vokala. Obama je parnjacima harmoničnim suženjem mjesta artikulacije ukinuta mogućnost artikulacije u zoni najdonjega vokala /a/ kakvu su oba imali u prahrvatskome razdoblju⁸.

U II. (R+T) skupini, koju u to vrijeme čine istočnoštokavski i predtorlački dijalekti, /q/ je uvijek jednoznačno zamijenjen vokalom /u/ već u prethodnoj fazi (*Asg. ruku*). Iz toga je moguće zaključiti da stražnji nazal već u prethodnom razdoblju nije u ovoj skupini imao mogućnost artikulacije po cijeloj stražnjoj vokalskoj kosini, nego samo u blizini zone visokoga stražnjega vokala /u/ s kojim se ubrzo konačno i poistovjetio. To nadalje znači da ni u prajezičnome stadiju u ovoj skupini (R+T) jat i stražnji nazal nisu bili parnjaci, odnosno: neproporcionalnost ovoga vokalskoga sustava potječe iz završnoga razdoblja praslavenskoga jezika obilježenoga izrazitom dijalekatskom diferencijacijom, kada se unutar južnoga praslavenskoga dijalekta začinj u različitosti kao ishodišne točke budućih novih jezika.

Razlika je u pogledu ove činjenice između I. (Pa+Pr+D) skupine i II. (R+T) skupine u vremenu i načinu zamjene stražnjega nazala. U II. se skupini ta zamjena zbilja u prvome razdoblju, neposredno i s jednoznačnim rezultatom, a u I. se skupini zbilja u drugome razdoblju, preko posredne faze u obliku zatvorenoga /q/ i s višeznačnim rezultatom.

1.2. Ostale jedinice vokalskoga sustava i njihovi refleksi

Brozovićev se prikaz dotiče i vokalskih jedinica /e/ (</ě/), /ǝ/ (</b/, /b/), te /j/ i /ɣ/ koji u to vrijeme postoje i u I. (Pa+Pr+D) skupini i u II. (R+T) skupini, no podrobnije ne razrađuje razvoj svake od njih unutar dviju skupina. Taj dio podrobnije razrađujem u sljedećem dijelu ovoga članka.

7. Primjeri iz hrvatskih dijalekata kojima potkrepljujem prikaze razvoja starojezičnih vokalskih jedinica uzeti su iz različitih izvora koje ovdje ne navodim zbog ograničenosti prostora.

8. Refleks /q/>/a/ u buzetskome i donjomiranskome čakavskome dijalektu bi prema tome mogao biti starija pojava, iz vremena kada je artikulacija stražnjega nazala zahvaćala i /a/.

Prema refleksima prvih dviju jedinica koje se su se izgubile u drugome razdoblju, te prema refleksima treće, koja se izgubila nešto kasnije, i četvrte koja je u I. (Pa+Pr+D) skupini također imala dodatni razvoj, moguće je zaključivati o različitu jezičnom ponašanju u dvjema skupinama, a po tome i o ostajanju u užoj genetskoj bliskosti ili o udaljavanju među jezičnim tipovima koji će se u konačnici definirati kao sastavnice dvaju zasebnih jezika: hrvatskoga jezika i srpskoga jezika.

1.2.1. Poluglas /ǝ/

Poluglas /ǝ/ se u obje skupine, generalno gledajući, reducirao u *slabim položajima*, a u *jakim položajima* je zamijenjen punim vokalom. Isto je tako u obje skupine preventivno zamijenjen punim vokalom, čime su priječeni ostvaraji atipičnih konsonantskih skupina na početku ili na kraju riječi.

Sustavne se različitosti između I. (Pa+Pr+D) skupine i II. (R+T) skupine vide u refleksima poluglasa koji su bili u *jakim položajima*.

U I. je skupini (Pa+Pr+D), sudeći prema refleksima vidljivim u suvremenim organskim govorima poteklim od tadašnjih dijalekata koje Brozović naziva čakavskim, kajkavskim i zapadnoštokavskim, razrješenje *jakih poluglasova* teklo složenije nego u II. (R+T) skupini. Prema dijalektološkome materijalu kojim danas raspolažemo, moguće je zaključiti da je artikulacija poluglasa u I. skupini prije njegove zamjene punim vokalom značajno varirala.

I.a) U većini se kajkavskih dijalekata artikulacija *jakoga poluglasa* pomakla prema gornjemu dijelu prednje kosine artikulacijskoga trokuta i napokon se posve izjednačila s tadašnjom artikulacijom *jata*, odnosno s /e/ (*veṭer*). U tome dijelu jezika nije bilo naknadnih izmjena artikulacije ni *jata* ni poluglasa: u većini kajkavskih govora i danas je vidljiva **jednoznačna zamjena jata i poluglasa istim fonemom**, a to se pravilo izražava *kajkavskom jednadžbom*: /b+/b/>/ǝ/ = /e/ = /e/ < /ě/ (*věṭbrě>veṭǝrǝ>veṭer*).

I.b) U jednome dijelu čakavskih krčkih ikavsko-ekavskih i creskih ekavskih govora, a slična je pojava zabilježena u kajkavskom goranskom i prigorskom dijalektu, *jaki* je poluglas zamijenjen *dvojako* prema njegovoj kvantiteti:

- dugi /ǝ/ > /a/, kratki /ǝ/ > /e/ unutar čakavskoga narječja: u dijelu creskih, te u govorima omišaljskoga i vrbničkoga tipa na Krku: *dan, denes*,
- dugi /ǝ/ > /a/, kratki /ǝ/ > /o/ unutar čakavskoga narječja: u govorima dobrinjskoga tipa na Krku: *dan, donos*,
- dugi /ǝ/ > /a/, kratki /ǝ/ nije zamijenjen, nego ima izgovornu vrijednost poluglasa: u dijelu kajkavskih dijalekata duž Kupe, te u dijelu čakavskih govora u sjeverozapadnome rubnom arealu: *dan, šǝl, otǝc*).

U tim je govorima artikulacija poluglasa u vrijeme refleksacije varirala u sredini između prednje i stražnje kosine i dna artikulacijskoga trokuta. Ta je artikulacijska varijantnost poluglasa zadržana u obliku dvojakoga refleksa.

I.c) U svim štokavskim govorima, u većini govora čakavskoga narječja, te u dijelu rubnih kajkavskih govora *jaki poluglas* je **jednoznačno** zamijenjen vokalom /a/. U tim se govorima poluglas artikulacijski spustio na dno artikulacijskoga trokuta, gdje se ustalio i konačno se izjednačio s jedinicom /a/ (*dan, danas*).

I u II. (R+T) skupini razrješenje je imalo tri pravca, ali su rezultati uvijek jednoznačni.

II.a) U torlačkim dijalektima i u manjem dijelu zetskoga dijalekta poluglasi u *jakim položajima* nisu zamijenjeni te i danas imaju izgovornu vrijednost poluglasa: *lòko, mrtàv*⁹,

II.b) U većini zetskoga dijalekta refleks je poluglasa /â/, jedinice između /a/ i /e/ : *mrtâv*,

II.c) U ondašnjim istočnoštokavskim dijalektima poluglasi su jednoznačno zamijenjeni vokalom /a/: *dan, danas, otac, osam*.

Rješenja II.b) i II.c) svjedoče o tome da se *jaki poluglas* u II. (R) skupini mijenjajući artikulaciju spustio na samo dno artikulacijskoga trokuta, a potom posve izjednačio s vokalom /a/.

1.2.2. /e/

Zatvoreno /e/ (< /ě/), kao vokalska jedinica primarno bez parnjaka u artikulaciji u II. (R+T) skupini, i sekundarno u I. (Pa+Pr+D) skupini, tijekom je drugoga razdoblja, također zamijenjeno nekim od susjednih vokala, visokim /i/ ili srednjim /e/, ili nekom od njihovih kombinacija u obliku sekvencija, u kojima je sudjelovao tadašnji poluvokal /j/. Iako je *jat* u obje skupine imao isti položaj na artikulacijskome trokutu između vokala /i/ i /e/, odnosno istu artikulaciju *uskoga (zatvorenoga) /e/*, njegov se prijelaz u susjedne vokale ili njihove kombinacije može svesti na drugačija pravila u svakoj od te dvije skupine.

U I. (Pa+Pr+D) skupini *jat* je različito reflektiran, te u zavisnosti o različitim okolnostima može biti jednoznačan, dvoznačan i višeznačan. Fazi prijelaza iz /e/ u konačne reflekske prethodi međufaza s diftonškom realizacijom /ie/.

Različitost se konačnih refleksa *jata* u I. skupini može ilustrirati pregledom (možda i nepotpunim, budući još uvijek nedostaju pouzdani i potpuni podatci o svim hrvatskim dijalektima):

9. Primjeri su iz srpskih dijalekata kojima potkrepljujem prikaze razvoja starojezičnih vokalskih jedinica uzeti iz članaka P. Ivića »Istorija jezika« i »Narečja« (u knjizi: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988.

I.a) Jednoznačno u svim položajima zamijenjen vokalom /i/ (u jednom cijelom štokavskom i dijelu slavonskoga dijalekta, i u južnom čakavskom dijalektu: *bilo, mliko, Dsg. ženi, biliji, bilih, dolî*);

I.b) Jednoznačno je u svim položajima zamijenjen vokalom /e/ (u sjeverozapadnom čakavskom ekavskom dijalektu: *belo, mleko, Lsg. na krove, na čele, na ruke, beleji, beleh, belemi, dole*);

I.c) Zamijenjen je jednoznačno: sekvencijom /je/ u osnovama riječi i relacijskim morfemima (u lastovskome čakavskom dijalektu: *sjeća, jepo, D: menje, jepjeh*);

I.d) Nije zamijenjen u većini dijalekata kajkavskoga narječja, nego mu je fonemska i fonetska vrijednost ostala neizmijenjena, kao /e/, a istu fonemsku i fonetsku vrijednost ima i bivši *jaki poluglas (bëlo, mlëko, beleşi, beleş, vëter)*;

I.e) U buzetskome i gornjomiranskome čakavskome dijalektu nije zamijenjen u položajima pod kratkim akcentom, i ponegdje izvan akcenta gdje mu je vrijednost ostala /e/: *menë, dëvica, vřeteno, lëtno*, dok je pod dugim akcentom ili gdje je bio dug izvan akcenta, te u relacijskim morfemima zamijenjen vokalom /i/: *srida, lipu, vrime, dvi, lin, ne brihu, na pragi, u blati*, ili vokalom /e/ bez obzira na kvantitetu, ali u relacijskim morfemima /i/: *umret, utriznit, u blati*;

I.f) U jednoj skupini govora u slavonskome dijalektu nije zamijenjen u osnovama riječi, a u relacijskim je morfemima zamijenjen vokalom /i/: *bëlo, mlëko, bëljii, Dsg. ženi*;

I.g) U dvjema skupinama govora u srednjoistarskome čakavskom dijalektu nije zamijenjen u osnovama riječi, a u relacijskim je morfemima zamijenjen vokalom /e/: *bëlo, mlëko, bëleji, Dsg. žene*;

I.h) U najvećem, središnjem čakavskom dijalektu zamijenjen je dvoznačno: vokalom /i/ i vokalom /e/ prema jezičnome pravilu (Jakubinskoga i Meyera) u zavisnosti o konstelaciji konsonanata i vokala u polaznim oblicima riječi u vrijeme gubljenja *jata*: *lipo telo, celo vrime, Dsg. ženi, Lsg. na krovi, po mori, po ovin, z našimi, belijih, gori*;

I.i) U dijelu slavonskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je dvoznačno: vokalom /e/ u osnovama a vokalom /i/ u relacijskim morfemima zamjeničko-pridjevske i dijelom imeničke deklinacije, a vokalom /e/ u dijelu morfema imeničke deklinacije: *meseć, dete, svojoj žene, u zdeli, beliji, belih*;

I.j) U dijelu govora slavonskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je dvoznačno: vokalom /e/ u kratkim, a vokalom /i/ u dugim slogovima i u relacijskim morfemima: *meseć, dite, u zdili, bilih*;

I.k) U dijelu istočnobosanskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je dvoznačno: sekvencijom /je/ u kratkim, a vokalom /i/ i u dugim slogovima i relacijskim morfemima: *mjesec, djeca, cilo, cilih, ženi, biliji*;

I.l) U dijelu istočnobosanskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je dvoznačno: vokalom /e/ u dugim, a vokalom /i/ u kratkim slogovima i relacijskim morfemima: *dete, lepo, dica, dici, lepih*;

I.m) U dijelu istočnobosanskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je dvoznačno: sekvencijom /ije/ u dugim, a vokalom /i/ u kratkim slogovima i relacijskim morfemima: *dijete, dica, dici, bijelih, bogatijih*;

I.n) U dijelu istočnobosanskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je troznačno: sekvencijom /ije/ u dugim, sekvencijom /je/ u kratkim slogovima, te vokalom /i/ u relacijskim morfemima: *bijelo, mjesec, u zdjeli, bjelijih*;

I.o) U dijelu slavonskoga štokavskoga dijalekta zamijenjen je troznačno: sekvencijom /je/ u kratkim slogovima, a vokalom /i/ u dugim slogovima i u relacijskim morfemima komparativa i zamjeničko-pridjevske deklinacije, te vokalom /e/ u relacijskim morfemima imenica: *dite, bilo, mjesec, sjeme, bilih, bogatiji, u kali, Dsg. žene, Lsg. na maste*);

I.p) U dubrovačkom je dijalektu zamijenjen troznačno: sekvencijom /je/ u kratkim slogovima i onima pod dugim akcentom silazne intonacije, sekvencijom /ije/ u slogovima pod dugim akcentom uzlazne intonacije i u dijelu relacijskih morfema zamjeničko-pridjevske deklinacije, a vokalom /i/ u ostalim relacijskim morfemima (u dubrovačkom dijalektu: *rjeka, rijet, ljepijeh, djeci*).

U II. (R+T) skupini:

II.a) Jat je nezamijenjen (u nekim iseljničkim govorima: *męsto, mlęko*),

II.b) Zamijenjen je jednoznačno vokalom /e/ u kosovsko-resavskim govorima: *stareja, Dsg. žene, Lpl. u zelene*,

II.c) Zamijenjen je dvoznačno: vokalom /e/ u osnovama, a vokalom /i/ u relacijskim morfemima u šumadijsko-vojvođanskom i smederevsko-vršačkom dijalektu: *beliji, u vreći*.

II.d) Zamijenjen je troznačno: sekvencijom /ije/ u dugim, vokalom /e/ u kratkim, a vokalom /i/ u relacijskim morfemima u dijelu zetsko-južnosandžačkoga dijalekta: *dijete, deteta, deci*,

II. e) Zamijenjen je troznačno: sekvencijom /je/ u kratkim, a vokalom /i/ u dugim slogovima i relacijskim morfemima, u dijelu zetsko-južnosandžačkoga dijalekta: *đeteta, dite, deci*,

II.f) Zamijenjen je troznačno: sekvencijom /je/ u kratkim, vokalom /e/ u dugim slogovima, a vokalom /i/ u relacijskim morfemima u dijelu zetsko-južnosandžačkoga dijalekta: *deteta, dete, deci*.

1.2.3. Slogotvorno /j/

U I. skupini (Pa+Pr+D) sudbina te vokalske jedinice nije jednoznačno riješena.

I.a) U manjemu broju čakavskih govora na otoku Krku slogotvorno /j/ je u svim kategorijama ili samo u u prezentskoj osnovi glagola zadržano neizmijenjeno: *vlna, blha, plž, jablka, slza, plnica, žlt, dlgo, plzat, plže, mlčat, mlčin, mls, mlze, slčen/ slcen, oblčen/oblcen*.

I.b) U svim štokavskim dijalektima i u pretežnome broju čakavskih dijalekata, te u dijelu kajkavskih govora zamjena slogotvornoga /j/ vokalom /u/ je jednoznačna, pa je po rezultatu refleks ove jedinice izjednačen s refleksom stražnjega nazala: *vuna, buha, puž, jabuka, suza, žut, dugo*.

I.c) U pretežnom broju kajkavskih dijalekata slogotvorno /j/ je zamijenjeno vokalom /o/. I u ovome je slučaju refleks ove jedinice u rezultatu izjednačen s refleksom stražnjega nazala: *vona, boha, poš, žoti, dogo*.

I.d) Na čakavskome je Lastovu slogotvorno /j/ zamijenjeno vokalom /o/: *soza, sonce*.

I.e) U dijelu je sjevernočakavskih otočkih govora ispred slogotvornoga /j/ bio vezan poluglas, čime je stvorena sekvencija /əj/. Kako je u tim govorima kratki poluglas zamijenjen vokalom /e/ ili /a/ ili /o/, na mjestu je slogotvornoga /j/ u tim govorima danas dvofonemska sekvencija: /a/ ili /e/ ili /o/. Primjerice: u baščanskoj skupini govora u imeničkim riječima i u dijelu glagolskih osnova: *dalgo, valna, balha, žalt, salcen, obalcen*; u Vrbniku i na Cresu samo u imeničkim riječima i dijelu glagolskih osnova: *velna, belha, jabelko, pelž, želt, melčat, melči, pelzat*. Ta je dvofonemska sekvencija u dvjema skupinama govora sekundarno pojednostavnjena redukcijom *likvida*: u Omišlju samo u imeničkim riječima: *vena, seza, beha, pež, pen, jabeka*; u dobrinjskoj skupini: *soza, vona, jaboko, pož, žot, pozat se, požen se, močat, močin, sonce, kok, dogo, doje*.

I.f) U dijelu čakavskih i kajkavskih dijalekata zamjena je slogotvornoga /j/ dvoznačna: slogotvorno je /j/ zamijenjeno vokalom /u/ ili dvofonemskom sekvencijom /a/, /e/ (u čakavskim govorima) ili vokalom /o/ (u kajkavskima) u svim kategorijama osim infinitivnih i prezentskih ili samo infinitivnih osnova glagola koji su u korijenskome morfemu imali slogotvorno /j/. Takvim je glagolima iza slogotvornoga /j/ navezan *jat* /e/, pa se danas u toj kategoriji nalazi sekvencija koju čini /j/ i vokal koji u tim govorima kontinuiru *jat*: /li/ (na kvarnerskim otocima s dvojnim odrazom *jata*: *mlist, oblič, tlič, slič, vlič*); /le/ (na kvarnerskim otocima s ekavskim odrazom *jata*:

mlest, sleć, obleć); /lɛ/ (u govorima kajkavskoga narječja: *vleč, povlečem, obleč, oblečem, sleč, slečes*).

I.g) D. Brozović pretpostavlja da je u gotovo cijeloj zapadnoj štokavštini, te na zapadnome čakavskome Pelješcu i čakavskome Lastovu jednoznačnome kasnijem refleksu slogotvornoga /l/ kao /u/ prethodila međufaza s diftonškim refleksom /ou/. Relikti su iz te međufaze s diftongom /ou/</l/ sačuvani u stanovitu broju leksema u govoru Hrvata u Varešu i njegovoj okolici.

U II. (R+T) skupini

II.a) Prema D. Brozoviću slogotvorno je /l/ izravno zamijenjeno vokalom /u/. Refleks te jedinice na taj je način izjednačen s prethodnim izravnim refleksom stražnjega nazala.

Prema P. Iviću, refleks je te jedinice i u II. (R+T) skupini diferenciran:

II.b) U dijelu prizrensko-južnomoravskoga dijalekta, te u govoru Svinice i Karaševaca slogotvorno /l/ nije izmijenjeno (*vlci, dlǵ*),

II.c) U govorima svrljiško-zaplanjskoga dijalekta u kojima je slogotvorno /l/ zamijenjeno vokalom /u/, u dijelu primjera zadržani su relikti sa sekvencijom /lθ/ (*slθza, dlθžan*),

II.d) U prizrensko-južnomoravskom dijalektu refleks je dvojak: u svim je položajima zamijenjen vokalom /u/, a u položaju iza dentala sekvencijom /lu/ (*dlugo, sluz, slunce*).

1.2.4. Slogotvorno /r/

Slogotvorno /r/ je samo u I. (Pa+Pr+D) skupini dvojaka statusa:

I.a) zadržano je bez izmjene u statusu slogotvorne jedinice u čitavu štokavskome narječju, te u dijelovima kajkavskoga i čakavskoga narječja.

I.b) u dijelovima čakavskoga i kajkavskoga narječja uz ishodišno se /r/ vezuje prethodeći vokalski element: /e/, /a/, ili /θ/, čime se samome /r/ potire slogotvornost, a na njegovu mjestu ostaje sekvencija /er/ (u čakavskim i kajkavskim govorima: *dervo, tersje, umerla, germi, derži, smert, černo, pervi, perst*), /ar/ (u čakavskim govorima: *karv, garmi, parst, parvi, varh, smardi*), ili /θr/ (u čakavskim govorima: *dθrvo, pθrst, tθrbuh, sθrce*).

1.3. Zaključak o vokalskim izmjenama u drugome jezičnopovijesnome razdoblju

Refleksi pet razmatranih vokalskih jedinica koji potječu iz drugoga jezičnopovijesnoga razdoblja mogu se svesti na dva tipa jezičnoga ponašanja, odnosno na dva pravila:

- u I. skupini (Pa+Pr+D) eliminacija svake od pet razmatranih jedinica je višeznačna, a različiti se refleksi ne disperziraju trojno točno prema sastavnicama (Pa, Pr, D) nego se različito prepliću unutar njih i među njima, obuhvaćajući obično jednu sastavnicu u cjelini i dijelove jedne ili drugih dviju.

- u II. skupini (R+T) refleksi su jednostavniji i obično se svode na jedan ili dva, a rjeđe na više tipova.

Narječja u predmigracijskome razdoblju

D. Brozović utvrđuje da je po završetku izmjena u inventaru i odnosima unutar naslijeđenoga praslavenskoga vokalskoga sustava, u predmigracijskome razdoblju (tijekom 15. stoljeća) postojalo pet skupina dijalekata koje naziva narječjima. To su: čakavsko narječje, kajkavsko narječje, zapadnoštokavsko narječje, istočnoštokavsko narječje i prototorlačko narječje. Grupira ih na dva načina, dajući prednost ovome rasporedu:

1. kajkavsko - čakavsko - zapadnoštokavska skupina
2. istočnoštokavska i predtorlačka skupina

U prvoj su skupini tri narječja: kajkavsko, čakavsko i zapadnoštokavsko, koja su se razvila iz I. skupine (Pa+Pr+D). Tri narječja hrvatskoga jezika konstituirala su se, prema tome, tijekom starojezičnoga razdoblja.

Za hrvatsko je jezikoslovlje danas, osobito za uporište o korpusu dijalekata u sastavu štokavskoga narječja, vrlo važna i Brozovićeva rekonstrukcija osam dijalekata zapadnoštokavskoga narječja predmigracijskoga razdoblja, koje on dijeli po kriteriju refleksa jata i postojanju štakavizma ili šćakavizma u njima, a neke od njih dodatno razlikuje od drugih po većemu broju »prirodnih čakavskih primjesa«.

Dijalekti su zapadnoštokavskoga narječja: **1. slavonski**, **2. biokovsko-cetinski**, **3. zapadnohumski** (koji dijeli na južni i sjeverni), **4. livanjsko-vrbaski** (koji dijeli na četiri skupine: imotski, livanjsko-duvanjski, ramski i vrbaski), **5. makarskoprimorski**, **6. dubrovački** (koji dijeli na pelješko-mljetsku i istočnu dubrovačku skupinu), **7. poneretvanski**, **8. istočnobosanski** (u kojemu razlikuje fojničku i sarajevsku skupinu).

D. Brozović tu vrlo važnu podjelu početkom sedamdesetih godina formulira gotovo uzgredno, da bi mogao učiniti za to doba gotovo revolucionarni pomak u dotadašnjem gledanju na početke suvremenoga hrvatskoga jezičnoga standarda (koje smješta u sredinu 18. stoljeća). Taj se početak još od pobjede hrvatskih »vukovaca« uvijek vezao za djelatnost Vuka Karadžića i početke suvremenoga srpskoga standarda. D. Brozović tada posredno kazuje i to da Hrvati svoj suvremeni standard nisu preuzeli u dogovoru i sporazumu sa Srbima, niti po ugledu na njih, nego su nezavisno od njih sto godina ranije za osnovicu svoga standarda uzeli jedan hrvatski novoštokavski

dijalekt (bio je to ikavski) koji je po općoj jezičnoj slici i inovacijama vrlo podudaran s jednim srpskim novoštokavskim dijalektom koji će sto godina kasnije prihvatiti Srbi kao osnovicu svoga suvremenoga standarda (bio je to ijekavsko-jekavski dijalekt, no u praksi je Vukovih sljedbenika prevladao ekavski). Da bi objasnio uzroke jezičnoga približavanja i izravnavanja starih dijalekatskih razlika između dvaju različitih dijalekata dvaju različitih predmigracijskih štokavskih narječja koje su u različito vrijeme i nezavisno jedni od drugih Hrvati i Srbi uzeli za osnovice svoga suvremenoga standarda, on nakratko skicira i postmigracijski jezični mozaik, i utvrđuje da se nakon turske invazije predmigracijska slika znatno izmijenila: nestali su neki stari dijalekti, neki su posve dislocirani i danas izmijenjeni u udaljenim dijasporama, dijalekatske su se granice pomakle, u dodir su došli dijalekti različitih štokavskih narječja pri čemu su neki stari dijalekti značajno izmijenili svoju prvobitnu fizionomiju i približili se drugima, drugi su se stari dijalekti posve utopili u drugima, miješanjem različitih starih organskih dijalekata nastali su novi neorganski dijalekti. Preživjeli su, iako znatno izmijenjeni, jedino slavonski i istočnobosanski dijalekt zapadnoga štokavskoga narječja.

Interpretacija se, dakle, rezultata postmigracijske slike narječnoga i dijalekatskoga mozaika samo djelomice može osloniti na genetički pristup, a uspješnija će biti ako respektira druge pristupe, osobito teoriju jezičnih dodira.

SUMMARY

Iva Lukežić

TASKS OF THE CROATIAN DIALECTOLOGY TODAY

A contribution to the treatise of the beginnings of Croatian dialects

The paper makes the point of actual questions of the Croatian dialectology and in connection to this that it is necessary to read nad work out again the so far theoretical achievements of the Croatian linguistics.